

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12: 341.17

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.37>

С. І. Куксенко
кандидат історичних наук,
доцент кафедри обліку та фінансів
Черкаського державного бізнес-коледжу
orcid.org/0000-0003-4660-5083

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ЖИТТЄВІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕМОКРАТІЙ

У статті аналізується сутність правосвідомості та визначення даного поняття різними науковцями. Систематизовано основні акценти, які ставлять дослідники до розуміння цього явища як: ідейного вираження правової дійсності; системи емоційно-чуттєвих і раціонально-мислених образів, базованих на правових почуттях, знаннях та звичках; результату усвідомлення людьми цінності природного права, прав і свобод людини. Запропоновано власне визначення правосвідомості, як форми індивідуальної та суспільної свідомості, що відображає та пізнає існуючу правову та неправову реальність, включає знання, цінності, настрої, очікування та регулює людську поведінку відповідно до вимог норм, традицій і внутрішніх переконань. Проведено класифікацію даного поняття на рівні, види, підвиди за різними ознаками.

Розглянуто роль історичних, політично-правових особливостей розвитку українського суспільства та народів країн Західної Європи на формування правової свідомості. Акцентовано увагу на впливі на формування правосвідомості нашого народу багатотисячолітньої відсутності власної державності та досвіду представницької демократії. Досліджено притаманні нашому суспільству особливості правової свідомості та стану духовності суспільства, чинники, які впливають на її стан в наш час; вплив правової свідомості та життєвих цінностей на різні сфери буття людини, суспільства і держави; взаємозалежність суспільно-політичної, соціально-економічної ситуації і громадянських цінностей від рівня правосвідомості і правової культури суспільства.

Проаналізовано соціологічні дослідження, які стосуються правових, життєвих цінностей та орієнтирів громадян України, виявлено, що інертність правосвідомості заважає реальному втіленню декларативно проголошених європейських цінностей. Визнано, що лише в результаті системної реалізації різнопланових заходів в ідеологічно-освітній, соціально-економічній, політико-правовій сферах, покращенні соціально-правового середовища можна подолати викривлення правосвідомості, утвердити правову культуру та європейську ідентичність.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, деформації правосвідомості, правові цінності, правове виховання, європейська ідентичність.

Kuksenko S. I. LEGAL AWARENESS AND LIFE VALUES OF THE UKRAINIAN SOCIETY AND EUROPEAN DEMOCRACIES

The article analyzes the essence of legal awareness and the definition of this concept by various scholars. The article also systemizes the main accents that researchers place on the understanding of this phenomenon, such as ideological expression of legal reality; systems of emotional-sensory and rational-mental images based on legal feelings, knowledge, and habits; the result of people's awareness of the value of natural law, human rights and freedoms. The author proposes his definition of legal awareness as a form of individual and social consciousness that reflects and perceives the existing legal and non-legal reality, includes knowledge, values, attitudes, expectations, and regulates human behavior following norms, traditions, and internal beliefs. The author also proposes a classification of this concept into levels, kinds, sub kinds based on various grounds.

The article considers the role of historical, political, and legal features of the development of Ukrainian society and the peoples of Western Europe in the formation of legal awareness. Emphasis is placed on the impact on the formation of the legal awareness of our people in the circumstances of the centuries-old absence of its statehood and the experience of representative democracy. The article studies peculiarities of legal awareness inherent in our society; historical, political, legal, and mental circumstances of the people's development and the state of the spirituality of society, the main factors influencing the state of legal awareness in our time, as well as the influence of the legal awareness and life values on various spheres of human life, society and state, the interdependence of the socio-political, socio-economic situation and civic values on the level of legal awareness and legal culture of society.

The author analyzes sociological researches concerning legal and life values and orientations of citizens of Ukraine, it is revealed that inertia of legal awareness interferes with a real implementation of declared European values. It is recognized that only as a result of systematic implementation of various measures in the ideological-educational, socio-economic, political and legal spheres, improvement of the socio-legal environment it is possible to overcome the distortion of legal awareness, establish the legal culture and European identity.

Key words: legal awareness, legal culture, deformations of legal awareness, legal values, legal education, European identity.

Постановка проблеми. Необхідність дослідження стану правосвідомості та життєвих цінностей громадян пов'язана із їх значним впливом на всі сфери буття людини, суспільства і держави. Вивчення досвіду перетворень у багатьох постсоціалістичних країнах також демонструє взаємозалежність перебігу та результативності реформ і суспільних цінностей, рівня правосвідомості і правової культури.

Стан дослідження. Правосвідомість як явище суспільного життя досліджувалась в різні часи як правниками, так і філософами, соціологами та педагогами. Серед сучасних авторів дану проблему досліджують В. Копейчиков, П. Рабінович, О. Скакун, О. Данильян, Ю. Калиновський та ін., які вивчають сутність правосвідомості, аналізують форми її деформацій та необхідні заходи для їх подолання. Проте дана проблематика ще недостатньо вивчена для того, щоб її вважати розв'язаною.

Мета дослідження – аналіз суті поняття «правосвідомість», її особливостей, притаманних нашому народу життєвих цінностей та установок у порівнянні із цінностями європейських демократій.

Виклад основних положень. У науковій літературі чіткої конкретизації даного поняття і досі немає. На сьогодні існує значна кількість дефініцій, що, певною мірою, зумовлено наявністю філософської, юридичної, соціально-політичної та моральної складових частин змісту даної категорії, а також різним інструментарієм та підходами науковців до аналізу даного соціально-правового феномена. Більшість авторів для визначення правосвідомості враховують комплекс різноманітних ознак та аспектів. Нами виявлено та систематизовано такі основні акценти, які ставлять науковці до розуміння сутності даного явища:

1. *Правосвідомість є ідейним вираженням правової дійсності* – такої думки дотримуються прихильники загальної теорії позитивного права. Так, В. Копейчиков, А. Колодій, С. Лисенков вважають, що правосвідомість є специфічною формою суспільної свідомості, системою «відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце та роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей» [1, с. 139]. П. Рабінович, М. Кельман, О. Мурашин розглядають правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів із приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної із цим правом [2, с. 108; 3, с. 354].

Вартими нашої уваги є погляд дослідника А. Бови, який звертає увагу, що правосвідомість як форма суспільної та індивідуальної свідомості відображає не лише правові, а й наявні в суспільстві позаправові (інфраправові) «норми і спрямовує поведінку індивідів у різних сферах суспільних відносин» [4, с. 6].

У колективній праці «Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого

процесу в Україні» правосвідомість розглядається як форма «суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ» [5, с. 66, 103, 137].

Автор В. Мухін визначає правосвідомість як різновид свідомості, спрямований на усвідомлення (сприйняття) минулого, існуючого або бажаного права в усьому багатоманітті його проявів, який служить суб'єктивною основою права, умовою можливості його буття, самостійним чинником його існування і розвитку [6, с. 5]. Дослідник М. Черкас розглядає правосвідомість як різновид «свідомості суспільної, який віддзеркалює в правових чуттєво-раціональних формах існуючу правову дійсність, правові явища, що існували в минулому й бажані правові явища, здійснює нормативно-регулюючу дію на соціальну діяльність людей» [7, с. 7].

2. *Правосвідомість є системою емоційно-чуттєвих і раціонально-мислених образів, базованих на правових почуттях, правових знаннях та правових звичках.* Зокрема, О. Скакун, аналізуючи поняття правосвідомості, зазначає, що правосвідомість – це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної із правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [8, с. 96].

Соціолог Ю. Калиновський правосвідомість розуміє як «сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин ... до права й чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях» [5, с. 12].

На думку І. Омельчука, правосвідомість – це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються із приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення [9, с. 35].

В. Муж правосвідомість розглядає як форму «суспільної свідомості, що охоплюється системою когнітивних, вольових, афективних процесів із приводу чинного, минулого чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним, виступає ідейним джерелом формування права через усвідомлення його цінності її носіями як регулятора суспільних відносин» [10, с. 67].

Цікавими є висновки А. Штанько, відповідно до яких правосвідомість – це складна психолого-правова конструкція, яка відображає ставлення особи до права, до правових настанов. Правосвідомість «відповідальна» за поведінку людини у сфері права, за слідування суб'єктів його вимогам або протиставлення своєї поведінки цим вимогам [11, с. 149].

3. Прихильники теорії природного права вважають ключовим аспектом правосвідомості усвідомлення людьми цінності природного права, прав і свобод людини та оцінку права з погляду його відповідності загальнолюдським цінностям моралі. Так, М. Цимбалюк розглядає правосвідомість як відображення «ставлення людей до права, правового способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових настанов ... виходячи з вимог природного права, загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина» [12, с. 12–14].

Як бачимо, література не висвітлює загальноприйнятого поняття даного явища, тому і серед науковців існують різні концепції із цього приводу. Однак ми вважаємо, що такий стан речей не є чимось негативним, а вказує на широкомасштабність правосвідомості та наявний науковий потенціал щодо її пізнання. На наш погляд, правосвідомість є однією із форм індивідуальної та суспільної свідомості, яка відображає та пізнає наявну правову та неправову реальність, включає знання, цінності, настрої, очікування та регулює людську поведінку відповідно до вимог норм, традицій та внутрішніх переконань.

Правосвідомість може бути класифікована на рівні, види, підвиди за різними ознаками. Хоча в реальності «чистих видів» правосвідомості не існує, запропонована їх наукова класифікація дає можливість проведення якіснішого аналізу для глибшого розуміння сутності даного явища. Отже:

1) за суб'єктним складом правосвідомість поділяють на суспільну, групову та індивідуальну;

2) за глибиною та формою сприйняття правової дійсності – на буденну (не пов'язана із професійною діяльністю індивідів; яка ґрунтується здебільшого на правовій психології, фрагментарних знаннях права, поєднанні правових поглядів із моральними установками) і професійну правосвідомість (знання, переконання, почуття, уміння та навички їх застосування професійними юристами). Професійна правосвідомість, у свою чергу, поділяється на науково-теоретичну (правосвідомість вчених-юристів, науковців, викладачів правових дисциплін) та практичну (правосвідомість юристів-практиків), є диференційованою і залежить від спеціалізації юристів;

3) відповідно до концепцій походження права: позитивістська (інституційна) – правосвідомість формується на основі системи законодавства певної держави; природно-правова (традиційна) – правосвідомість спирається на природне право, моральний закон, поняття правди і справедливості; історична школа права – стверджує, що існує єдине право, яке еволюціонує від звичаїв і традицій до позитивного права;

4) за ціннісно-нормативними орієнтирами регуляції соціального життя – нормальна – відповідає принципам права і моралі, та деформована – несформованість, викривлення

та перекручення істинного змісту правових норм, ідей та установок;

5) за політико-правовим режимом держав: демократична – особистісно орієнтована, або тоталітарна – етатистська, патерналістсько орієнтована;

6) за цивілізаційним критерієм: правосвідомість «східного» – колективістського, авторитарного та «західного» – індивідуалістичного, ліберально-демократичного типу;

7) за національним критерієм: національна – замкнута, інертна та статична і міжнаціональна («міжцивілізаційна правосвідомість») – відкрита, готова до запозичень та змін, толерантна і т.п.

Правосвідомість суспільства та окремих громадян, як явище правового життя, пов'язана з історичними, політично-правовими, ментальними особливостями розвитку народу та стану духовності суспільства. Правосвідомість народів країн Західної Європи формувалася під впливом правової ідеології епохи Просвітництва, ідей прав людини та природного їх походження. Український народ значною мірою був позбавлений цієї правової ідеології. На формування правосвідомості нашого народу вплинула багатовікова відсутність власної державності, досвіду представницької демократії та реальної участі більшості населення у вирішенні важливих справ. Оскільки протягом багатьох століть, в т.ч. і в радянський період, українці жили в «неправовій ситуації», відчували власну безправність у відносинах із владою, то і «державна», «влада», «право» отримали негативне сприйняття. Вони у масовій свідомості сприймалися як «заборони» та «покарання», а не ефективні інструменти захисту інтересів людини. Тому, на відміну від європейської традиції, формуються риси неповаги до права і влади, ознаки деформованої правосвідомості, а в радянський період також етатизм та патерналізм. Із набуттям незалежності України правовим, політичним, економічним і соціальним взірцем стали західні демократії. Проте проголошення якісно нових світоглядних принципів не привело до негайного втілення цінностей права та демократії, а прийняті закони не стали надійною основою для швидкої зміни деформованої правосвідомості. Адже інертність свідомості (як простих людей, так і політиків та представників влади), укорінені стереотипи соціальної поведінки та масової свідомості хоча декларативно і заперечувалися, але продовжували існувати на рівні підсвідомості. Консерватизм правосвідомості суттєво впливала і впливає на світобачення людей, їхні інтереси, вчинки і тяжіє швидше до «радянсько-російського світу» з пережитками «соціалістичного права» (в якому, власне, тривалий час формувалися), ніж до цінностей західної демократії («європейських цінностей»).

Інертність свідомості та поширення кризових явищ у всіх сферах в умовах трансформації суспільного життя привело до труднощів у реальному втіленні демократії, невисоких вимог до

якості та професійної кваліфікації депутатського корпусу та можновладців усіх рівнів, поширення деформацій правосвідомості. Тому правосвідомість українського суспільства містить у собі як демократичні цінності та настанови, так і певні позаправові норми, в тому числі тотальний правовий нігілізм. Деформованість правосвідомості проявляється у ставленні до дотримання прав та виконання громадянських чи професійних обов'язків, участі у вирішенні суспільних чи державних питань, готовності до дій в позаправовому полі для вирішення певних життєвих та/чи конфліктних ситуацій. Так, дані соціологічних досліджень свідчать, що наші громадяни, наприклад, вважають, що для підвищення соціального статусу найбільш потужними ресурсами є «вміння іноді йти в обхід закону», наявність «впливових друзів», «заможних батьків», «впливових родичів» (у 5-6 разів важливішими в умовах України, ніж на Заході), а вагомість інтелекту в нас є майже вдвічі нижчою, ніж у країнах Заходу [13, с. 14]. Більшість громадян певні, що давання хабара не може бути виправданим. Однак частка осіб, які готові виправдати корупційні дії для блага сім'ї та родини, є вищою: 17% вважають, що заради блага родини можна дати хабар [14].

У правосвідомості українських громадян домінує високий рівень невіри у справедливість. Це проявляється в оцінках таких суспільних інститутів, як органи правопорядку та правосуддя. Дослідження, проведені соціологічною службою Центру Разумкова в лютому 2020 р., свідчать про високу ступінь недовіри громадян до цих органів. Так, 75,6% опитаних не довіряють судовій системі загалом, 71,2% – найближчому до них місцевому суду, 67,6% – прокуратурі, 44,3% – національній поліції [15]. Такий низький рівень довіри до працівників правоохоронних структур та правосуддя може свідчити не лише про колосальну недовіру до офіційних структур, а й до закріплених державою правових норм, допустимість існування альтернативних позаправових способів регулювання суспільних відносин. Це пов'язано із провалом реформ правоохоронних органів та системи правосуддя, відсутністю вагомих результатів у подоланні корупції, загальним рівнем низької довіри до влади. Так, результати опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного в лютому 2020 р., свідчать, що 83% українців вважають дії влади в подоланні корупції неуспішними [16]. Результати соціологічного дослідження «Українське суспільство та європейські цінності» (2017 р.) свідчать, що такі «європейські цінності», як верховенство права, демократія, свобода слова, чесність/прозорість, прагнення надати рівні можливості усім громадянам вибираються невеликою кількістю опитаних і то, в останню чергу. Зараз у свідомості українців домінують цінності особистого благополуччя: здоров'я, успіх, достаток, щаслива сім'я, відсутність стресів, рідше – інте-

лектуальний і особистісний розвиток. На другому місці опинились пов'язані з ними цінності патерналістського спрямування [17, с. 13].

Так, у червні 2019 р. 29% громадян, опитаних Фондом «Демократичні ініціативи» спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, підтримали твердження, що «держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним». Позитивним є те, що у травні 2018 р. цей показник сягав 44%, тобто за рік він фактично зменшився у 1,5 рази [18]. Але той факт, що майже третина опитаних перекладають із себе на державу «повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним, демонструє низьке розуміння цінності індивідуальної свободи, власної ініціативності та готовність нести відповідальність за особисте життя, стан справ у суспільстві.

Всеукраїнське опитування «Молодь України-2017», здійснене Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Ф. Еберта спільно із соціологічною компанією GfK Ukraine, засвідчило, що «демократія» не увійшла до переліку топ-3 найважливіших суспільних цінностей української молоді, натомість до трійки увійшли економічний добробут громадян (28%), працевлаштування (21%) та безпека (16%) [19, с. 22]. Поряд із цим більш ніж 70% українців визнають і готові сприймати основні європейські цінності, ідентифікуючи їх як «мир, безпека та стабільність», «захист прав людини», «економічне процвітання», «верховенство права» та «свобода особистості» [20]. Проте лише 17% наших співвітчизників вважають, що в Україні поважаються права людини, тоді як у Німеччині – 86%, Польщі – 69%, Нідерландах – 64% [21, с. 7].

Наведені дані демонструють складність впливів різноманітних факторів на сучасні життєві цінності та правосвідомість громадян України, високий консерватизм правосвідомості, яка повільно розлучається із звичними уявленнями про правову реальність. За цих обставин ми маємо усвідомити необхідність тривалої копіткої роботи в різних сферах життєдіяльності суспільства для зміни правосвідомості, мінімізації негативного ставлення до правових цінностей. Надзвичайно важливе місце у цій справі належить ідеологічно-освітній сфері, а саме правовому і громадянському вихованню, усвідомленню важливості верховенства права, формування стійких культурних традицій та компетентностей для життя в умовах демократії, а саме ініціативності, дієвості та відповідальності. Необхідним є покращення соціально-економічної сфери (модернізація економіки, стабільний розвиток, висока зайнятість та гідна оплата праці). Р. Інглхард, на підставі соціологічних досліджень, які проводилися з 1970 р. у багатьох країнах світу, прийшов до висновку, що зміни в економіці забезпечують життєву захищеність і викликають позитивні зміни в ідеологічно-культурній сфері (поширення цінностей

самовираження). А це, у свою чергу, викликає політико-правові зміни, спрямовані на утвердження особистої незалежності та розширення свободи вибору, демократії та поліпшення державного управління [22, с. 10; 200]. Даному процесу мають сприяти позитивні зрушення у політико-правовій сфері: подолання конфронтації між різними державними органами, зростання професіоналізму їх посадових осіб та підвищення авторитету влади, ліквідація корупції, створення ефективного законодавства та забезпечення правової захищеності особи, перетворення принципу верховенства права з декларативного у реально діючий. Усі ці кроки сприятимуть зміні правосвідомості громадян України, подоланню її деформацій, усвідомленню цінностей європейської демократії, прав і свобод громадян.

Висновки. Отже, правосвідомість є однією із форм індивідуальної та суспільної свідомості, яка відображає та пізнає існуючу правову та неправову реальність, включає знання, цінності, настрої, очікування та регулює людську поведінку відповідно до вимог норм, традицій та внутрішніх переконань. Правосвідомість як явище правового життя пов'язана з історичними, політично-правовими, ментальними особливостями розвитку народу та стану духовності суспільства. Інертність правосвідомості заважає реальному втіленню декларативно проголошених європейських цінностей поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини. У результаті системної реалізації різнопланових заходів у ідеологічно-освітній, соціально-економічній, політико-правовій сферах, покращення соціально-правового середовища зменшуватимуться прояви деформації правосвідомості громадян України, укріплюватимуться європейські цінності демократії, прав і свобод. Проте ще тривалий час проблеми правосвідомості нашого суспільства будуть цікавими для дослідження, а їх результати – корисними для успішного подолання наявних деформацій.

Література

1. Теорія держави і права : навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. ; За ред. В.В. Копейчикова. Київ, 1999, 320 с.
2. Рабінювич П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів, 2008. 224 с.
3. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. Київ, 2008. 477 с.
4. Бова А.А. Зміст і структура правосвідомості населення України : автореф. дис... канд. соціол. наук. Київ, 2001. 19 с.
5. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні : монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Харків, 2009. 352 с. С. 66, 103, 137
6. Мухін В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 20 с. С. 5.

7. Черкас М.С. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 18 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ, 2013. 524 с. С. 96
9. Омельчук І.А. Правосвідомість як юридична категорія. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 33–39.
10. Муж В.В. Юридичні засоби формування колективної правосвідомості : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2016. 205 с. С. 67.
11. Штанько А. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. № 43. С. 144–152.
12. Цимбалюк М.М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 15 с. С. 12–14.
13. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол. : С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін. Київ, 2016. 284 с.
14. Дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Розумкова з 16 по 22 серпня 2018 р. URL : <https://dif.org.ua/article/otsinka-problematiki-koruptsii-v-gromads> (дата звернення: 28.05.2020).].
15. Дослідження Центру Розумкова з 13 по 17 лютого 2020 р. URL : <http://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamuydiialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020g> (дата звернення: 28.05.2020).
16. Опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного з 21 по 25 лютого 2020 р. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=920&page=1> (дата звернення 28.05.2020).
17. Українське суспільство та європейські цінності. Звіт за результатами соціологічного дослідження Інституту Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Ф. Еберта в Україні та Білорусі. Київ, 2017. 44 с.
18. Загальнонаціональне опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Розумкова з 13 по 20 червня 2019 р. URL : <http://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia> (дата звернення 28.05.2020).
19. Українське «покоління Z»: цінності та орієнтири / Всеукраїнське опитування «Молодь України-2017», здійснене Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Ф. Еберта спільно з соціологічною компанією GfK Ukraine. Київ, 2017. 138 с. URL : http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (дата звернення: 28.05.2020).].
20. Опитування громадської думки: Україна 2019. Проект «Східне сусідство ЄС» у співпраці з компанією АСТ LLC. URL : <https://www.euneighbours.eu/uk/east/stay-informed/publications/opituvanna-gromadskoi-dumki-2019-g-ukraina> (дата звернення 28.05.2020).
21. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. Результати соціологічного дослідження. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1-2. С. 3–61.
22. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Москва, 2011. 464 с.